

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1941-1944)

Аналізуються матеріали кримінальних справ стосовно колишніх поліцаїв та працівників органів місцевого управління Рейхскомісаріату "Україна", які брали участь у реалізації злочинних планів нацистських окупантів.

Політика Голокосту, що здійснювалася з ініціативи вищого керівництва III Рейху, є одним з масштабних злочинів, вчинених тоталітарним режимом проти народів України. Відповідно до реалізації програми тотального знищення євреїв в усіх захоплених країнах проводились каральні заходи, остаточною метою яких стала фізична ліквідація етносу. Першими жертвами окупантів в Україні були радянські євреї. Нацистські пропагандисти оголосили їх політичною опорою сталінського режиму, а тому вони мали понести покарання за "злочини" проти українського народу.

Незважаючи на перемогу у Другій світовій війні, радянське керівництво унеможливило вивчення трагедії, що відбулася під час окупації України. Замовчування політики нацистів щодо євреїв здійснювалося з перших післявоєнних років. Це знайшло своє відображення і в архівних матеріалах, які в переважній більшості випадків уникають навіть згадок про жертви серед євреїв, використовуючи евфемізм "*мирні радянські громадяни*". Давність часу, відсутність багатьох свідків та учасників подій унеможливають повноцінне вивчення проблеми і сьогодні. Проблема має не лише наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки її замовчування сприяє появі робіт, у яких українці звинувачуються у масовій колаборації та відповідній участі у Голокості¹. Повноцінних відповідей на ці абсурдні звинувачення не дано і донині. Однією з причин подібного стану речей є відсутність повноцінної джерельної бази. Навіть у документах Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів наводяться лише дані про кількість знищених євреїв.

Одним з позитивних напрямків дослідження історії Голокосту в Україні на сучасному етапі є вивчення джерелознавчої бази. У 2003 р. Ф.Винокуровою захищено кандидатську дисертацію, предметом дослідження якої є джерельна база з проблем геноциду євреїв Вінниччини².

Вивчати історію Голокосту, користуючись матеріалами радянських державних та партійних органів, майже неможливо. Для дослідників необхідні документи іншого походження та евристичного потенціалу. Одними з них є матеріали архівно-слідчих справ, що знаходяться у фонді 5 "*Архівно-кримінальні справи*" Державного архіву Служби безпеки України.

Тому автор ставить собі за мету проаналізувати архівні джерела радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальні справи на громадян, які співпрацювали з окупантами. Неупереджений аналіз цих справ допоможе дати відповіді на питання, що хвилюють громадськість, зокрема участь допоміжної поліції, місцевих органів управління у Голокості.

Виявлені та проаналізовані автором факти дозволяють розглянути весь комплекс проблеми. Вони окреслюють питання участі карателів, поведінки жертв, опору євреїв політиці геноциду, реакцію неєврейського населення на заходи фашистів щодо євреїв.

У фонді *“Архівно-кримінальні справи”* містяться слідчі матеріали на громадян, які співпрацювали з окупантами у місцевій поліції, поліцейських батальйонах та органах місцевого управління (міських, районних та сільських управах). Масив документів цього походження становлять кримінальні справи щодо осіб, не реабілітованих ні радянською, ні сучасною українською владою, тобто злочинців. Автором даної статті опрацьовано матеріали більш як 250 архівно-кримінальних справ, що дозволяє сформулювати певні попередні висновки, які також потребують уточнень. В усіх кримінальних справах кваліфікація вчинених злочинів здійснювалася згідно зі ст.54 Кримінального кодексу УРСР. Специфіка сучасного законодавчого забезпечення користування названим архівним фондом не дозволяє називати конкретні імена злочинців, рятівників та жертв окупаційного режиму.

Кримінальні справи містять різноманітну інформацію: про створення окупаційних органів влади, реакцію місцевого населення на події, що відбувались в Україні, складний морально-психологічний стан населення, викликаний поразками Червоної армії. У даному випадку це важливе джерело для вивчення нацистського *“нового порядку”*.

Агентурні дані, свідчення очевидців подій, матеріали допитів колаборантів дозволяють відтворити значну кількість епізодів, пов’язаних із знищенням єврейського населення. У багатьох випадках заарештовані органами державної безпеки громадяни не брали безпосередньої участі в розстрілах, але з причин виконання посадових обов’язків були присутніми при проведенні акцій німецькими каральними підрозділами, брали участь у збиранні, розподілі та реалізації майна жертв. Ця група матеріалів містить відомості про зрадників і тих, хто, навпаки, рятував євреїв. Саме на основі цих матеріалів можна розглядати такі аспекти нацистського окупаційного режиму, як причини і мотиви колаборації частини місцевого населення, ступінь поширення антисемітизму в різних групах суспільства, вплив українсько-єврейських стосунків та політики сталінського режиму на моделі поведінки окремих соціальних груп.

При використанні зазначених фондів радянських спецслужб необхідно враховувати особливості юридичних і морально-психологічних процедур, що застосовувалися під час слідства щодо осіб, які співпрацювали з окупантами, а також членів їх сімей. Тому факти, отримані зі справ фонду, потрібно перевіряти на основі використання даних інших матеріалів радянського, а також німецького походження, залучати опубліковані спогади очевидців та учасників подій. Незважаючи на складний режим користування матеріалами фондів, критичний підхід до джерельної бази та відповідну методологію комплексного історичного дослідження документи здатні відтворити об’єктивну картину подій, які вивчаються.

Для критичного аналізу джерел та співставлення отриманих результатів з іншими даними автором опрацьовано такі документи архівно-кримінальних справ, як постанови на затримання та арешт, анкети заарештованих, протоколи допитів затриманих, заарештованих, обвинувачених, свідків, членів їх сімей, протоколи очних ставок обвинувачених та свідків, витяги з протоколів допитів підозрюваних осіб, протоколи засідань військових трибуналів, висновки обвинувачення, тексти вироків, протоколи огляду місць подій, довідки про розшукові справи, оглядові довідки та

висновки по архівно-кримінальних справах, речові докази, матеріали судово-медичних експертиз, акти ексгумації. Важливими є також пакети з речовими доказами. Як правило, це особисті речі обвинувачених, документи та посвідчення німецького походження, конспекти лекцій, прослуханих на поліцейських курсах у гебітскомісаріатах, окупаційна преса, інструкції та розпорядження місцевої окупаційної влади. Усі ці документи використовувалися в якості доказів вини обвинувачених.

Матеріали кримінальних справ чітко ідентифікують національну приналежність жертв, а в багатьох випадках називають конкретну кількість розстріляних людей. Не зафіксовано жодного випадку, коли б радянські слідчі використовували термін “*мирні радянські громадяни*”. Навпаки, слідчі, проводивши кримінально-процесуальні дії, визначали національну приналежність жертв окупантів, називаючи українців, євреїв, поляків, росіян та циган. У справах присутні і відомості про особливості проведення акцій знищення кандидатів та членів ВКП(б), військовополонених, процедур їх затримання та ідентифікації.

Кримінальні справи стосуються як рядових поліцаїв, так і командного складу. Справи щодо другої категорії осіб є великими за обсягом та змістом інформації. Це стосується кримінальних справ на колишніх начальників Барипівської, Білоцерківської, Тетіївської, Ставищанської, Макарівської, Узинської та Фастівської районних поліцій генерального округу “*Kuis*”.

Такі справи дуже важливі, оскільки в них йдеться про умови вступу на службу, участь у каральних заходах, дається характеристика поліцаїв та осіб, які були таємними агентами³. У зв'язку з постійною ротацією керівних кадрів поліції, в одній кримінальній справі можуть бути свідчення кількох начальників поліції, які у різних хронологічних межах окупації очолювали ці органи влади⁴. В інших випадках одна і та ж особа могла виконувати відповідні обов'язки у різних районних центрах. Так, начальник Макарівської поліції був переведений на аналогічну посаду у м.Бородянка⁵.

Матеріали архівно-кримінальних справ хронологічно відрізняються. Тому варто виділити періоди 1943-1944, 1945-1946, 1947-1949 та 1950-1962 рр. Відрізняються від інших кримінальні справи, що були заведені у період 1943-1944 рр., тобто з початком визволення території України. Кримінально-процесуальні дії у цей період проводились відповідальними працівниками ВКР “*Смерш*”. Як правило, це невеликі за обсягом кримінальні справи. Для них є характерною низька юридична кваліфікація злочинів, вчинених колишніми поліцаями, відносно слабка доказова база або й повна відсутність речових доказів. Основним критерієм винесення вироку виступали свідчення обвинуваченого та визнання ним своєї вини.

Ситуативне моделювання проведених кримінально-процесуальних дій доводить, що на багатьох заарештованих чинився тиск (нічні допити, багатогодинні допити з мінімальним записом отриманих свідчень, різка зміна поведінки заарештованих та обвинувачених осіб). Під час короткотермінового слідства обмежено використовувались допити свідків, методи перехресного допиту. Часто слідчі, які вели справи, вимагали застосування вищої міри покарання. Характерно, що це було виконано. Проте у матеріалах допитів присутні описи розстрілів людей, свідками (не виконавцями) яких були поліцаї.

Кримінальні справи, що були проведені в періоди 1945-1946 та 1947-1949 рр., дуже схожі між собою. Кримінально-процесуальні дії проводились працівниками райвідділів НКДБ. Юридична якість цих справ значно вища. Як правило, кримінальні

справи стосувалися поліцаїв, призваних до РСЧА польовими військкоматами. Вживши у штрафних батальйонах, демобілізовані громадяни повертались до рідних домівок. Незважаючи на численні нагороди, їх заарештовували, висували звинувачення і проводили слідство. Частина осіб, розуміючи своє майбутнє, переходила на нелегальне становище.

Особливу категорію становлять справи щодо членів націоналістичних організацій. Кримінальні справи на членів ОУН або на осіб, яким приналежність до ОУН нав'язувалась слідчими, за тогочасного тотального дефіциту друкувалися на порівняно якісному папері. Якщо колишні поліцаї отримували різні строки ув'язнення, то у справах на так званих "оунівців" слідчі, як правило, вимагали застосування вищої міри покарання. При цьому слідчі намагалися звинуватити націоналістів у тих злочинах, яких вони не вчиняли.

В інших випадках поліцаїв, які вчинили злочини, намагались залучити до лав націоналістів, хоча вони такими насправді не були. Про важливість доведення факту приналежності громадян до організації націоналістів свідчить та обставина, що слідчі майже не звертають уваги на описи участі поліцаїв у розстрілах євреїв та інших категорій місцевого населення, займаючись виключно доведенням приналежності громадян до ОУН⁶.

Останній блок справ, що стосується 1951-1962 рр., найцікавіший та юридично грамотно оформлений. Це кримінальні справи на громадян, які переховувались від правосуддя на території СРСР. В окремих випадках на момент проведення слідства частина колишніх поліцаїв повернулася з місць позбавлення волі і свідчила щодо своїх колишніх керівників та колег. Так, у справі колишнього начальника Тетіївської районної поліції, слідство над яким проводилось у 1962 р., у якості свідків допитувались кілька його колишніх підлеглих. Заарештованого у Кокчетаві Казахської РСР колишнього начальника поліції для проведення слідчих дій відправили по етапу на місце вчинення злочинів.

У кримінальних справах, проведених у післявоєнний період, містяться архівно-кримінальні довідки на інших засуджених осіб. Тому в одній кримінальній справі можуть міститися десятки довідок з характеристиками на засуджених осіб, кваліфікацією вчинених ними злочинів, описами розстрілів. Як правило, ці архівно-кримінальні справи мають по кілька томів.

Окремі кримінальні справи описують діяльність працівників місцевого управління, тобто сільських, міських та районних управ. Вина працівників цих органів часто полягала у виконанні функції реєстрації єврейського населення. Двірки та кербуди відповідали за правильне оформлення документації щодо місця проживання громадян. Жодних повноважень на фізичну ліквідацію цивільного населення вони не мали, але своїми діями сприяли "остаточному розв'язанню єврейського питання".

Окремий змістовний сегмент архівно-кримінальних справ вказує на мотиви зростання так званих "антисемітських проявів" на визволеній території України. Часто-густо антисемітські настрої виявляли колишні колаборанти та зрадники, які затримували євреїв.

Так, громадянин, який затримав кількох євреїв у Білій Церкві, майже через рік після визволення міста у розмові з сусідкою зауважував: "Хоч німців і далеко відігнали, але все-таки жидів ми ще будемо знищувати"⁷. Інші поліцаї, які з якихось причин не були заарештовані радянськими спецслужбами, залякували своїх сусідів розправою, якщо вони повідомлять органи влади про їх участь у каральних заходах нацистів⁸.

Окремі члени сімей заарештованих та розстріляних поліцаїв у розмовах зі знайомими висловлювали своє незадоволення на адресу влади, *“називаючи керівників Радянської держави паразитами, що вони начебто нікому не дають життя, а живуть одні лише євреї”*⁹.

Матеріали кримінальних справ засвідчують ставлення радянської влади до жертв нацистів. Так, у протоколі огляду місця події у с.П’ятигори Тетіївського району, проведеного під час слідства над колишнім начальником поліції у 1962 р., вказується, що *“у даний час могила заросла травою, огородження і пам’ятника немає”*¹⁰.

Частина засуджених осіб прагнула перегляду справ, а тому у своїх заявах звинувачувала слідчих у застосуванні ними фізичних методів впливу для отримання неправдивих даних. Один з колишніх поліцаїв зауважував, що побачивши *“практичні”* результати дій слідчого, він запропонував йому підписати будь-які матеріали. Колишні поліцаї намагалися через своїх родичів вплинути на врятованих громадян єврейської національності.

Так, у 1959 р. до врятованої громадянки, яка проживала в м.Біла Церква, звернулась сестра колишнього начальника Ставищанської поліції з пропозицією підтвердити той факт, що він врятував її від розстрілу. У відповідь вона отримала відмову¹¹. Проте випадки, коли місцеві поліцаї брали участь у порятунку приречених на знищення громадян, не були поодинокими. У багатьох кримінальних справах наводяться факти як участі місцевих поліцаїв у різних формах переслідування євреїв, так і в порятунку та наданні допомоги. Характерно, що остання обставина слідчими до уваги не бралась. Не розглядалися і свідчення громадян, що стосувались безпосередньої участі поліцаїв та працівників органів місцевого управління у їх порятунку та наданні допомоги.

Аналіз архівно-кримінальних справ засвідчує факти участі місцевої поліції у забезпеченні каральних дій окупантів. Місцева поліція не мала службової компетенції на проведення відповідних дій. Проте, перебуваючи у підпорядкуванні поліції безпеки та СД гебітскомісаріатів, жандармерії, місцева поліція здійснювала технічне забезпечення розстрілів. Арешт, охорона конвоювання, підготовка місць розстрілів - такими були дії місцевої поліції. В окремих випадках, очевидно, у зв’язку з нестачею кадрів німецьких каральних служб місцева поліція направлялася для проведення безпосередніх масових розстрілів. Непоодинокими були випадки участі місцевих поліцаїв в індивідуальних розстрілах євреїв.

У даній статті не використовується спрощена схема радянської історіографії, згідно з якою тільки злочинці та деморалізовані особи перебували у складі української поліції. У той же час важко уявити, що особи, які не мали психічних відхилень, могли брати участь у репресивних акціях окупаційної влади. Але будь-якій владі потрібні люди, які мають професійні якості для виконання покладених на них завдань. Тому на керівних посадах перебували особи з вищою освітою, наприклад, вчителі¹², військовослужбовці¹³, представники воєнізованої охорони виправно-трудових колоній¹⁴.

В окремих випадках на службі в окупантів перебували особи, які до війни виконували функції секретних співробітників НКВС¹⁵. За їх доносами було виявлено ряд місцевих керівників радянських спецслужб¹⁶. На рядових посадах перебували особи з будь-якою освітою.

Що стосується здеморалізованих осіб, то вони поступово звільнялись з органів поліції. Це стосується як рядового, так і керівного складу поліції. Підтвердженням цього

є приклад з першим начальником Білоцерківської поліції. Вже у другій половині листопада 1941 р. він був звільнений з роботи. Його наступник, колишній вчитель, описує свого попередника як особу, яка мала ознаки колишнього злочинця, до того ж постійно нетверезого під час виконання своїх службових обов'язків¹⁷. Поліцейські підлягали звільненню та арешту за вживання алкоголю і невиконання наказів командирів¹⁸. Моральний портрет цих осіб характеризує той факт, що окремі поліцейські після проведення перших розстрілів чоловіків-євреїв вимагали від їх родичів копшти за "послуги" із засипання ям з розстріляними¹⁹.

Про діяльність начальника Узинської поліції дав свідчення колишній начальник Білоцерківської поліції. Він розповідав, що цей керівник затримував на дорогах євреїв-втікачів з Києва. Заарештовуючи їх на дорогах, у місцях ночівлі, він, отримавши золоту монету номіналом 5 крб., відпускав жертв з тим, щоб знову заарештувати і отримати новий викуп²⁰. Сам колишній начальник Узинської поліції свідчив, що працював на цій посаді кілька місяців, після чого через неосвіченість був звільнений. При звільненні з посади кілька місяців перебував під арештом²¹. Один з учасників радянського руху опору також залишив про нього свідчення. Він вказує, що причиною арешту стали грабунки місцевого населення²². На жаль, слідчі, навіть у межах одного й того ж обласного Управління НКДБ, лише в окремих випадках мали можливість користуватися матеріалами, отриманими при проведенні слідства по інших кримінальних справах.

Матеріали кримінальних справ засвідчують той факт, що нацистським окупантам не вдалося знищити традиційні для українського суспільства основи загальнолюдської моралі. Поряд з тим, що одна частина українських поліцаїв брала участь у знищенні євреїв, інша, навпаки, рятувала їх. Значна кількість поліцаїв не бажала брати участі у каральних акціях окупантів, а за найменшої можливості уникала виконання наказів. Очевидець масового розстрілу євреїв у Яготині розповів, що бачив, як заступник начальника районної поліції бив поліцейського, який не бажав брати участі у розстрілі²³.

Матеріали кримінальних справ доводять, що частина жертв окупантів намагалася зберегти елементарну людську гідність. Так, у листопаді 1942 р. у м.Барішівка була заарештована медична сестра хірургічного відділення районної лікарні. Причиною її арешту була відповідна національна приналежність. Вона походила з м.Умань, сім'ї професора²⁴. З матеріалів кримінальної справи відомо про її службу в РСЧА. Потрапивши в оточення, дівчина змогла легалізуватись і працювала медичною сестрою в с.Мала Стариця Барішівського району. Влітку 1942 р. через низку особистих причин перейшла на роботу до районної лікарні. Населення села вважало її єврейкою. Проте ніхто з селян не сповістив про це окупаційну владу. Проживаючи у місті на квартирі у дружини працівника районної поліції і маючи єврейську зовнішність, вона всіляко намагалася довести оточуючим своє російське походження. Існує кілька версій причин її арешту. Про мужність цієї жінки розповідала її колега, яку також заарештували. Перебуваючи в одній камері, вона стала свідком її останніх годин життя: *"Бувши схвильована такою подією, я стала голосити і плакати в камері, а Євгенія мене заспокоювала. Вона мені нічого не сказала: хто, коли, як, де та за що її заарештував, а заспокоюючи мене говорила: "Мене через півгодини будуть розстрілювати, і то я не плачу"*²⁵.

Таким чином, виконання поставлених завдань дозволяє сформулювати відповідні висновки, кожен з яких повинен стати основою для подальших досліджень.

Отже, фонд "Архівно-кримінальні справи" є цінним джерелом для дослідження історії Голокосту в Україні. Це єдиний архівний фонд, який ідентифікує національну приналежність жертв нацистських окупантів. При користуванні його матеріалами необхідно враховувати особливості та період проведення кримінально-процесуальних дій щодо радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в органах місцевої поліції та місцевого управління. Матеріали фонду висвітлюють весь комплекс проблем, пов'язаних з реалізацією "остаточного розв'язання єврейського питання" у рейхскомісаріаті "Україна". Незважаючи на складні умови окупації, українське суспільство не стало бездумним помічником у реалізації людиноненависницьких планів нацистів.

¹Ляховицький Ю.М. "Черная книга" Холокауста и агония еврейского Галута" // Пам'ятати заради життя: Матеріали "круглого столу" з приводу 40-річчя загибелі членів Євр. антифашист. ком. (Київ, серп. 1992 р.) / Упоряд.: Н.Ф.Горовська, Ю.І.Шаповал. - К., 1993. - С.151.

²Винокурова Ф. Фонди державних архівів Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. - К., 2003. - 19 с.

³Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ). - Ф.5. - Спр.55733. - Т.1. - Арк.102-116.

⁴Там само. - Спр.39831. - Т.2. - Арк.248-259, 286-289.

⁵Там само. - Т.5. - Арк.19-20.

⁶Там само. - Спр.46872. - Арк.193-203.

⁷Там само. - Спр.55733. - Т.2. - Арк.162.

⁸Там само. - Спр.39798. - Т.1. - Арк.42.

⁹Там само. - Т.2. - Арк.8.

¹⁰Там само. - Спр.63088. - Т.1. - Арк.255.

¹¹Там само. - Спр.57727. - Т.2. - Арк.193.

¹²Там само. - Спр.39831. - Т.2. - Арк.286.

¹³Там само. - Спр.57727. - Т.2. - Арк.191.

¹⁴Там само. - Спр.62901. - Арк.26.

¹⁵Там само. - Спр.55733. - Т.5. - Арк.38.

¹⁶Там само. - Т.4. - Арк.71.

¹⁷Там само. - Т.1. - Арк.109, 134.

¹⁸Там само. - Спр.51066. - Т.1. - Арк.139.

¹⁹Там само. - Спр.56724. - Арк.56.

²⁰Там само. - Спр.55733. - Т.1. - Арк.135.

²¹Там само. - Спр.61036. - Арк.10,14.

²²Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.57. - Оп.4. - Спр.229. - Арк.114.

²³ДА СБУ. - Ф.5. - Спр.63148. - Арк.290.

²⁴Там само. - Спр. 23828. - Т.2. - Арк.359.

²⁵Там само. - Спр. 51718. - Т.2. - Арк.139; Там само. - Т.3. - Арк.80-83, 112.

There are analyzed materials of investigated criminal cases regarding former politseys (i.e. Ukrainians who served German invaders on the Ukrainian territory) and clerks of the local administration of "Ukraine" Reichscommissariat, who took part in the fulfillment of the criminal plans of Nazi invaders.

Отримано 31.10.2006.